

որոնք ռուսահայերից զատ տարածվում էին նաև Կոստանդնուպոլսի և Հընդ-կաստանի հայության շրջանում, Հրատարակվող գասագրքերը, բառարաններն և մյուս աշխատությունները նպաստում էին մանուկների ուսուցման գործին, ինչպես նաև ռուսաց լեզվին տիրապետելու, ռուսական պատմության ու մշակութային ծանոթանալու խնդրին։ Մի շարք հրատարակություններով, ուր սերմանվում էր հայրենի երկիրն ազատագրելու միտքը, տպարանը ծառայում էր ազատագրական շարժման նպատակներին, իսկ կրոնական բովանդակու-թյուն ունեցող շատ գրքերում քննադատվում էր կաթոլիկական գաղափարա-խոսությունը։ XVIII դարի վերջին տասնամյակներում գաղթավարերի մշա-կութային-լուսավորական կյանքի առաջընթացին Հ. Արղունյանից բացի նը-պաստում էր մտավոր գործիչների մի ամբողջ սերունդ, նրանցից հիշատակու-թյան արժանի են մանկավարժական և հրատարակչական բեղուն աշխատանք կատարող Թադևոս Մարուգյանը, Ժամանակի գիտուն ու գրագետ մարդկանցից մեկը՝ Մարգար Խոճենց Երևանցին և ուրիշներ։

4. ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԳԱՂԹՈՋԱԽԸ

Մոսկվայի հայ գաղութը XVI—XVIII դարերում մեծ դեր է կատարել ռուսահայերի կյանքում, հատկապես հայ-ռուսական տնտեսական, քաղաքա-կան ու մշակութային կապերի զարգացման և հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման պատմության մեջ։

Հայերի Մոսկվայում լինելու մասին առաջին հիշատակությունները վերա-բերում են XIV դարի երկրորդ կեսին։ Ռուս տարեգիրը հաղորդում է, որ Մոսկ-վայի մեծ իշխան Դմիտրի Դոնսկոյի զլխավորությամբ թաթարների դեմ մղված նշանավոր Կուլիկովյան ճակատամարտում (1380) զոհվել են նաև հայազգի Անդրեյ Սերկիզովը և Սիմեոն Մեկիբովը (Մեկիբովը առաջինն էր հաղորդել Մամայ իշխանի՝ Մոսկվայի վրա հարձակվելու լուրը)³⁷։ Ժամանա-կով երկրորդ տեղեկությունը գրանցվել է տասը տարի հետո. 1390 թ. հուլիսին Մոսկվայում բռնկված հրդեհը սկսվել է հայազգի Աբրահամի տնից, ոչնչա-ցելով մի քանի հազար ջենքեր՝ առևտրա-արհեստագործական թաղամասում (Պոսադում)։ Ինչպես նկատել է ակադեմիկոս Մ. Ն. Տիխոմիրովը, Մոսկովյան առևտրական գործարքներում կարևոր դեր էին կատարում հայ վաճառական-ները, որոնք Հովհաննես Կարապետի տոնին, արևելցի այլ վաճառականների հետ, լինում էին Կազանի տոնավաճառներին, գալիս ու գնում էին Մոսկվա, հաճախ երկարատև կամ մշտական բնակություն հաստատում այնտեղ³⁸։ Հայե-րին նույնպիսի զնահատական է տալիս ակադեմիկոս Բ. Դ. Գրեկովը և շեշտում, որ նրանք Մոսկվա էին գալիս Կոստանդնուպոլսից, Թոխաթից, Ղրիմից³⁹։

Ղրիմից հայերը Մոսկվա էին տանում վաճառելու ձիեր և արևելյան ապ-րանքներ։ Այս առևտրին, խոջա Կակոսի միջնորդությամբ, մասնակցում էր նաև Մոսկվայի արքունիքը։

Մոսկովյան մեծ իշխան Իվան III-ը (1462—1505) հաջողությամբ միա-

³⁷ Տե՛ս «Полное собрание русских летописей», том. IV, էջ 81—201։

³⁸ Տե՛ս М. Н. Тихомиров, Древняя Москва, М., 1947, էջ 92—99, 172—173։

³⁹ Տե՛ս Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси, М., 1946, էջ 550։

վորեց Կենտրոնական Ռուսաստանի իշխանությունները և իրավամբ իրեն հայտարարեց «Համայն Ռուսիայի մեծ իշխան»:

Մոսկվայի հզորացումը ուժեղ տպավորություն գործեց ողջ աշխարհում, առավել ևս մեծ էր այդ բախտորոշ իրադրության նշանակությունը իրենց անկախությունը կորցրած և թուրքական նվաճումների նախադռանը՝ Կոնստանդնուպոլսի ժողովուրդների համար: Թաթարական լծի տապալումից անմիջապես հետո իվան III-ի մոտ են գալիս վրացական թագավոր Ալեքսանդրի դեսպանները՝ Նարիմանը, Դեմիյանը և Խոզի-Մարումը և խնդրում օգնություն ու հովանավորություն:

Մոսկվայի դերը հայերի կյանքում ավելի ակնբախ դարձավ, երբ իվան Ահեղի օրոք (1547—1584) Ռուսաստանը նվաճեց Կազանի ու Աստրախանի խանությունները:

Կազանից հաղթանակով Մոսկվա վերադարձած ցարին ու զորքին ցնծագին դիմավորողների շարքում կային նաև բաղմաթիվ հայեր⁴⁰:

Աստրախանի միացումը Ռուսաստանին վերջնականապես ամրապնդեց Մոսկովյան պետության դիրքերը Կասպից ծովի հյուսիսային ափերին և հնարավորություն ստեղծեց անմիջական կապեր հաստատել Անդրկովկասի հետ:

Մոսկվայի հետ կապերի ամրապնդմանն ու հայկական զաղութի աճմանը խանգարեցին գրեթե անընդմեջ շարունակվող թաթարական հարձակումները և 25-ամյա Լիվոնյան պատերազմը (1558—1583): Սակայն անգամ այդ պայմաններում փորձեր են արվում դիմելու իվան IV-ին՝ Ռուսաստանից օգնություն հայցելու և առևտրական կապեր հաստատելու համար: 1553 թ. իվան IV-ին դիմանագրիտական հարաբերություններ հաստատելու առաջարկություն է անում Թահմազ I-ը: 1563 թ. Շամախու Աբդուլլա խանի դեսպանը, ժամանելով Մոսկվա, խնդրում է հովանավորություն և Ռուսաստանի հետ հայերի վաղեմի առևտրական կապերի վերականգնում⁴¹: Քիչ անց (1594—1595) Մոսկվա են ժամանում նաև վրաց իշխանի դեսպանները՝ Խորշոդն ու Արամը:

Այս շրջանում արդեն հայերի այցելությունը Մոսկվա այնքան հաճախակի էր դարձել, որ Կրեմլից ոչ հեռու ստեղծվել էր հայկական իշխանատուն, ուր կանգ էին առնում և առևտրական գործարքներ կատարում հայ վաճառականները⁴²:

Հայ վաճառականների գործարքների մասին տեղեկություն է գրանցել անգլիացի Դ. Ֆլետչերը, որը 1588 թ. եղել է Ֆեոդոր իվանովիչ ցարի մոտ: Նա հայտնում է, որ Ռուսաստանից «թուրքական, պարսկական, բուխարական, վրացական, հայկական և քրիստոնեական աշխարհի զանազան արդյունաբերողներ արտահանում են 400—500 հազար ռուբլու մորթեղեն»⁴³: Այստեղ ուղղակի հիշատակված են հայերը, սակայն, մեծ հավանականությամբ, հայեր են եղել նաև թուրքական, պարսկական և վրացական կոչված արդյունաբերողների մեջ:

Մոսկվայի հայ բնակչության դերը մեծանում է 1650—60-ական թվական.

⁴⁰ Տե՛ս «Казанская история», М., 1957, էջ 154:

⁴¹ Տե՛ս, «Историческое описание Древнего музея», М., 1807, տես նաև «Собрание актов относящихся к обозрению истории армянского народа», том II, М., 1838, էջ 17:

⁴² Այս իշխանատան կամ քարվանսարայի մասին հնագույն տեղեկությունը 1599 թվականից է. այն գտնվել է Իլինյան զարպասի մոտ (տե՛ս «Акты исторические», том II, էջ 19):

⁴³ Д. Флетчер, О государстве русском, М., 1906, էջ 11:

ներին, երբ ոռոսական պետությունը վերամիավորելով Ուկրաինան և հաջողությամբ ետ մղելով թուրք-թաթարական հարձակումները, սկսում է վարել համարձակ արևելյան քաղաքականություն, ավելի մոտիկից զբաղվել Անդերկովկասի հարցերով: Այս շրջանում արդեն, Մոսկվայում մշտական բնակություն են հաստատում ոչ միայն առևտրականներ ու արհեստավորներ, այլև մտավորականներ՝ թարգմանիչներ, դիվանագետներ: Որպես հայազգի թարգմանիչներ հայտնի են աստրախանցի Թավաքալովի որդիներ Բորիսն ու Իվանը. վերջինս՝ 1654 թ. հանձնարարություն է ստանում հանդիպել Իրանից վերադարձած դեսպան Ռոստով Լոբանովսկու հետ: Այդ դեսպանության հետ Աստրախանից Ռուսաստան է գալիս հայազգի Վասիլի Դաուդովը, որն ընդունվում է աշխատանքի Դեսպանական պրիկազում (Արտաքին գործերի ատյան), ծառայում 50 տարի՝ թարգմանից հասնելով մինչև դեսպանի և վոյեվոդի պաշտոններին: Նա կատարել է խոշոր ու պատասխանատու դիվանագիտական հանձնարարություններ Թուրքիայում, Ղրիմում, Ուկրաինայում⁴⁴, թարգմանիչ պաշտոնով Մոսկվայում ծառայել են նաև հայազգի Վասիլ Իվանովը, Աթանաս Իվանովը և ուրիշներ: 1632 թ. Ղրիմից Մոսկվա է եկել Սարգիս Օվանեսովը (իր ուսուցիչը հետ) և խնդրել մշտական բնակության իրավունք, հայտնելով, որ փախել է ազգային ու կրոնական ճնշումներից, Սարգիս Օվանեսովը նույնպես աշխատանք է ստացել Արտաքին գործերի ատյանում⁴⁵:

1660 թ. Մոսկվա են մեկնում նոր Զուլայի նշանավոր վաճառականներ խոջա Զաքարը իր 9 ընկերների հետ, ցարին տանելով բազմաթիվ պերճանքի առարկաներ, այդ թվում նշանավոր «Աղամանդյա գահը», որն այսօր էլ պարգարում է Կրեմլի Զինասպալատը և ՍՍՀՄ ակմաստի ֆոնդի մեծարժեք պանծերից է:

Ինչպես հաղորդում է խոջա Զաքարը, դահը նրա արհեստանոցում գաղտնի պատրաստել են հայ վարպետները և գաղտնի էլ տարել Մոսկվա: Գահի վրա լատինեբերնով գրված է. «Հեղորագույն ու անպարտելի Մոսկովյան կայսր Ալեքսեյին, երկրի վրա բախտավորությամբ թագավորողին՝ մեծագույն արվեստով ու եռանդով պատրաստված այս գահը թող լինի բախտավոր նախանշանակ պալիքի...»⁴⁶: Այս մակագրությամբ հայ վաճառականներն արտահայտում էին իրենց հույսն ու հավատը Ռուսաստանի նկատմամբ, միաժամանակ ցույց տալով առևտրի իրենց մեծ հնարավորություններն ու հարստությունը:

1666 թ. փետրվարին Մոսկվա են գալիս հայկական առևտրական ընկերության 40 ներկայացուցիչներ, որոնց բանակցությունները դեսպանական ատյանում Յուրի Դուգորուկիի և ապա Օրդին-Նաշչոկինի հետ ավարտվում են 15 ամիս հետո, արքունիքի և Հայկական ընկերության միջև առևտրական պայմանագրի կնքումով: 1667 թ. մայիսի 31-ին պայմանագիրը հաստատվում է և «Զուլայական կոմպանիան» իրավունք է ստանում տարանցիկ առևտուր անել Ասիայի ու Եվրոպայի միջև, Աստրախանից Վոլգյան մայրուղով գնալ մինչև Արխանգելսկ, մաքս վճարելով ապրանքի արժեքի 5 տոկոսի չափով: Այս մեծ արտոնությունն էր, որ տրվում էր հայ վաճառականությանը, քանի

⁴⁴ См. в ЦГАДА, ф. Сношения России с Персией (кларк СРП), оп. I, д. 1653 г. № 5:

⁴⁵ «Армяно-русские отношения в XVII в.», Ереван, 1953, էջ 3—4:

⁴⁶ «Собрание актов относящихся к обозрению истории армянского народа», том I, М., 1833, էջ 64:

որ Ռուսաստանում տարանցիկ առևտրի իրավունք մինչ այդ չէր ստացել և ոչ մի պետության վաճառականություն, չնայած այդ ուղղությամբ վատնված դարավոր ու համառ ջանքերի Թեպետ պայմանագիր կնքող հայկական կողմը կոչվում էր «Ջուղայական կոմպանիա», բայց արտոնյալ ու մենաշնորհ առևտրի իրավունքը տրված էր ոչ միայն ջուղայացիներին, այլև բոլոր հայ վաճառականներին⁴⁷։ Պայմանագիր կնքելու համար Մոսկվա ժամանած 40 հայերի մեջ կային ինչպես Ջուղայի, այնպես էլ Թիֆլիսի, Շամախու, Ագուլիսի և այլ քաղաքների վաճառականներ։ Նրանց հետ Մոսկվա էր եկել նաև նշանավոր նկարիչ Բոգդան Սալթանովը, որն աշխատանքի է անցնում Կրեմլի Զինապալատում որպես նկարիչ և մեծ գեր կատարում ռուսական զեղանկարչության ու կիրառական արվեստի զարգացման գործում։

Ուշագրավ է և այն փաստը, որ Մոսկվա եկած հայերը միայն առևտրական գործերով չէին զբաղվում։ Նրանք մտահոգված էին նաև ռուսահայ գաղթավայրերի բարգավաճման, Հայաստանին օգնություն կազմակերպելու հարցերով։ Նրանց ստորագրությամբ ուղերձ է հղվում Կ. Պոլսի հայերին, որով կոչ է արվում օգնել Օրդին-Նաշչոկինի գլխավորությամբ Կ. Պոլիս առաքվող ռուսական դեսպանությունը։

Հայ վաճառականները և հատկապես նրանց ղեկավարներ Գրիգոր Լուսիկովը և Ստեփան Ռոմոդամսկին, որոնք մոտ երկու տարի մնացին Մոսկվայում, զգալի դեր կատարեցին հայ գաղութի կյանքում։ Մոսկվայում սկսեց գործել ս. Աստվածածին հայկական եկեղեցին⁴⁸։

1666 թ. ապրիլին Մոսկվայում ստեղծվեց սաֆյանի (սեկի) գործարան, որի վարպետ կարգվեց սեկագործ Հայրապետ Մարտինովը։ Վարպետը ռուսերեն չգիտեր, բայց աշխատանքը կազմակերպելու և ռուս աշակերտներ սովորեցնելու համար նրան տրվել էր թարգմանիչ՝ «նոր մկրտված» (այսինքն՝ ռուսական ուղղափառություն ընդունած) Բորիս Իվանովը։

Ինչպես երևում է սեկի գործարանի մասին պահպանված մատյաններից, դա պարզունակ ու համեստ գործարան էր, որի արտադրությունը կազմակերպված էր Հայաստանում ու Մերձավոր Արևելքում գոյություն ունեցող արհեստանոցների օրինակով։ XVII դարում Մոսկվայում դեռևս չկային արդյունաբերության զարգացման բարենպաստ պայմաններ։ Այդպիսին էր և սեկի ու թավշակաշու (զամշ) արտադրության վիճակը։ տեխնիկան պարզունակ էր, արտադրանքի որակը՝ ցածր, ինքնարժեքը՝ բարձր. քիչ էին մասնագետներն ու լանվորները, սահմանափակ էր շուկան, ուստի այդ տնայնագործական տիպի արհեստանոցը կարողացավ իր գոյությունը պահպանել միայն 6 տարի։

1667 թ. պայմանագիրը Մոսկվան դարձրեց հայ վաճառականների, նրանց գործակատարների, արհեստավորների, դիվանագիտական ծառայողների մի զգալի զանգվածի համար կարևոր հանգրվան, որի հետ կապված էին տնտեսական ու քաղաքական շահեր ու հեռանկարներ։ Այդ տեսակետից հատկանշական է Ստեփան Ռոմոդամսկու և հատկապես Գրիգոր Լուսիկովի գործունեությունը Մոսկվայում՝ 1666—1672 թթ.։

Սրանք համոզում են ռուսական արքունիքի ներկայացուցիչներին ճանա-

⁴⁷ См. в В. К. Восканян, Новоторговый устав и договор с Армянской компанией, ЛУВЗ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. դիտ.), 1947, № 6։

⁴⁸ См. в ЦГИА СССР, ф. 880, оп. 5, л. 12, л. 10, 75.

պարհների ապահովության համար Վոլգայի վրա կառուցել ավաններ ու ուղահեններ, դիմել Կովկասյան լեռներում իշխող ցեղապետերին և նրանց պարտավորեցնել բարյացակամորեն վարվել հայ ճանապարհորդների հետ, թույլատրել, որ հայերը մշտական բնակություն հաստատեն ռուսական քաղաքներում և այլն, Լուսիկովը խառնվում էր նույնիսկ արտաքին հարաբերությունների հետ կապված գործերին, միջնորդում, որպեսզի լեհ դեսպանների հետ Լեհաստան մեկնելու հրամանագիր տրվի Իրանից ժամանած դոմինիկյան կրոնավորներին (սրանք Իրանում բանակցություններ էին վարում հակաթուրքական կռաւիցիա կազմելու համար)։ Նա խնդրում է նաև, որ Վրաստանի Թեմուրազ թագավորի թոռ Նիկողայ Դավիդովին իրավունք տրվի հայրենիք վերադառնալու և այլն⁴⁹։ Ստեփան Ռազինի պարսկական արշավանքի (1668—1669) կապակցությամբ ռուս-պարսկական հարաբերությունների մեջ սառնություն ստեղծվեց։ Գրիգոր Լուսիկովը մեծ շանքեր է թափում շահին համոզելու, որ Ռազինի կասպյան արշավանքը ռուսական արքունիքի ցանկությամբ չի եղել։ Նա պաշտոնապես հանդես է գալիս որպես շահի դեսպան, աշխատում է բարելավել ռուս-իրանական հարաբերությունները, օգնել լեհական դեսպան, հայազգի Բոգդան Գուրդին՝ բարելավելու լեհ-իրանական փոխհարաբերությունները, նպաստում այդ երեք պետությունների միավորմանը՝ թուրք-թաթարական ագրեսիային դիմադրելու նպատակով։

1701 թ. Մոսկվայում էին գտնվում Իսրայել Օրին և Մինաս վարդապետը, որոնց գործունեությամբ Մոսկվայի հայ գաղութը փաստորեն դարձավ ռուսահայության գլխավոր կենտրոնը և հայ-ռուսական քաղաքական կապերի հիմնական օղակը։

Մոսկվայի գաղութի բազմամարդության մասին են վկայում 1703 թ. եկեղեցուն տրված նվերների ցանկը և մոտ 50 նվիրատուների անունները։ Այսպես, Ա. Ոսկանովը իր ընկերներով նվիրել է 2 մոմակալ, Մանուկ Վարդանովը՝ 32 մսխալանոց արծաթյա խաչ, Ավետ Լազարևը՝ երկու մեծ գեղանկարչական պատկեր, Սաֆար Մեխիդովը՝ 80 մսխալանոց արծաթյա խաչ, Իվան Պավլովը՝ արծաթակազմ ավետարան և այլն։ Մոսկվայում ջրհոր շինելու համար հայազգի Մոսկով Զախարովը նվիրել է իր ժամանակի սակագնով մի մեծ գումար՝ 320 ռուբլի⁵⁰։

Ինչպես XVIII դարի վերջին երեսնամյակում, այնպես էլ հետագա տասնամյակներում Մոսկվայի հայ բնակչության իրավունքները ճանաչվում ու պաշտպանվում էին 1667 թ. կնքված հայ-ռուսական առևտրական պայմանագրով և ցարի կողմից տրված արտոնագրով, որով արգելվում էր վնասել ու հարկերով նեղել հայերին։ Թյուրիմացությունների ու վեճերի դեպքում հայերը դիմում էին Ռատուշա, հաճախ դեսպանական ատյան կամ ուղղակի ցարին, ընդ որում հարցի լուծմանը մասնակցում էին Մոսկվայի հայ ավագանու ներկայացուցիչները, ինչպես օրինակ, Դաուդովը, Սաֆար Վասիլևը, Լև Զալևը, Մինաս վարդապետ Տիգրանյանը։ Հայերին տրված իրավունքներն ու արտոնությունները, գույքի ու կյանքի ապահովությունը, առևտրական ու արդյունաբերական գործունեության նպաստավոր պայմանները ուժեղացնում էին հայերի ներհոսը Մոսկվա։ Դրան առանձնապես նպաստեց Պետրոս Մեծի

⁴⁹ S^hu ЦГАДА, ф. СРА, д. 1666—1674 гг., № 2, м. 231—234.

⁵⁰ Архив внешней политики России (АВПР), ф. СРА, Д 1722, № 1, էջ 33—35.

հովանավորական քաղաքականությունը, որն արտահայտվեց մասնավորապես 1711 թ. Սենատին տրված հրամանագրում, որտեղ կոչ էր արվում նպաստել հայկական առևտրին, բարյալացնել լինել հայերի նկատմամբ և քաջալերել նրանց ներգաղթը Ռուսաստան: Դրա օրինակն էր տալիս ինքը՝ Պետրոս I-ը, որը նույն թվականին Լեհաստանում հանդիպելով հայազգի Աղազարովին, նրան իրավունք է տալիս ընտանիքով Հոլանդիայից Մոսկվա փոխադրվել և մշտական բնակություն հաստատել այնտեղ⁵¹:

Մոսկվայում մշտական բնակություն հաստատած հայ վաճառականների, մանր առևտրականների ու արհեստավորների կողքին հանդես են գալիս վաշխառուներ, հողատերեր, գործարանատերեր, բանվորներ, վարպետներ: Մոսկվայի հայ դրամատերերը իրենց գործունեությունը այլևս չեն սահմանափակում Աստրախանի, Արխանգելսկի, Ռիգայի ու Պետերբուրգի վրայով կատարվող տրանզիտով ու տեղական առևտրով, այլ ձգտում են ձեռք բերել հողամասեր, կառուցել նոր գործարաններ, օգտագործելով էժանագին բանավորական ուժը: Այսպես, 1710 թ. մարտի 12-ին Մոսկվայի նշանավոր վաճառական Սաֆար Վասիլևը դիմում է Պետրոս I-ին, խնդրելով, որ Թերեք գետի մոտ ընկած Անդրեևսկի գյուղի շրջանում հողեր տրամադրվի՝ բրինձ ու բամբակ ցանելու, թթենիներ աճեցնելու, մետաքսի մշակման գործարան կառուցելու և թույլատրվի գյուղացիներից ու կազակներից բանվորներ հավաքագրել: Ս. Վասիլևի բոլոր խնդրքները բավարարվում են (այդ թվում նաև հայկական եկեղեցի կառուցելու խնդիրը):

Ինչպես գրում է Մոսկվայի արդյունաբերության պատմության հետազոտող պրոֆեսոր Ե. Զառեբրսկայան, «Հայերը Մոսկվայում հանդես են գալիս ոչ միայն որպես վարպետներ, այլև Իզնատ Շերիմանի նման որպես մետաքսագործական մանուֆակտուրայի տերեր, այստեղ բերելով գլխավորներ ու հմտություն՝ ռուս մարդկանց համար անծանոթ պորժում»⁵², Ի. Շերիմանը ծագումով նոր Զուլայացի էր՝ տեղի հայ առևտրական ընկերության անդամներից մեկը: 1717 թ. ռուս մի քանի գործիչների ընկերակցությամբ Շերիմանը Մոսկվայում հիմնադրում է առաջին մետաքսի գործարանը: Մի քանի տարում հնգապատկելով իր ներդրած կապիտալը (5000 ռ. դարձել էր 23069 ռ.), 1722 թ. Շերիմանը դուրս է գալիս այդ ընկերությունից և մերձմոսկովյան գյուղերից մեկում հիմնում իր առանձին մետաքսի գործարանը, որը 1752 թ., Ի. Շերիմանի մահից հետո դառնում է նրա որդի Զաքար Շերիմանի սեփականությունը, իսկ վերջինս 1758 թ. այն վաճառում է Լազարյաններին, որոնք այդ գործարանում աշխատեցնում էին հարյուրավոր ճորտեր⁵³:

Հայերի հոսանքը դեպի Ռուսաստան և մասնավորապես Մոսկվա ուժեղանում է XVIII դարի կեսերին (20-ական թվականներին ծավալված ազատագրական կռիվների և նրանց ավարտին հաջորդած պատերազմների, անլուրջահագործման, անիշխանության ժամանակաշրջանում): Բազմաթիվ հայ ընտանիքների հետ Մոսկվա է տեղափոխվում նաև Լազարյանների մեծահարուստ գերդաստանը: Լազարյանները սերտ կապեր են հաստատում ռուսական մայ-

⁵¹ Տե՛ս Ի. Կոզակ, *Московские шелковые фабрики первой половины XVIII в., «Старая Москва», М., 1920, էջ 192:*

⁵² «Очерки истории СССР» (XVIII в., первая четверть), М., 1957, էջ 73:

⁵³ Տե՛ս Վ. Ա. Դիլյան, *Լազարյանների հասարակական-քաղաքական գործունեության պատմությունից, Երևան, 1966, էջ 47—48:*

րաքաղաքների՝ Մոսկվայի ու Պետերբուրգի մեծահարուստների, բարձրաստիճանի պաշտոնեությունների և արքունիքի անդամների հետ, ձեռք են բերում կալվածքներ և առանձնաշնորհումներ, իսկ 1776 թ.՝ ռուս ազնվականության տիտղոս։ Նրանց ջանքերով 1779 թ. Մոսկվայում կառուցվում է հայկական երկրորդ եկեղեցին⁵⁴։

Մոսկվայում էր դորժում նաև նշանավոր հայ վաճառական Վասիլի Խոստատովն իր եղբայրներով։ Խոստատովը Մոսկվայում ուներ մետաքսագործական ֆաբրիկա, որը լավագույններից մեկն էր Ռուսաստանում։ Նա 1755 թ. Մոսկվայում ստեղծված ռուսական առաջին բաժնետիրական (ակցիոներական) ընկերության «օրեր-դիրեկտորն» էր։ Տեմերնիկի նավահանգստից այդ ընկերությունը առևտրական գործառնություններ էր կատարում Կոստանդնուպոլսի, Իտալիայի, Վենետիկի և արտասահմանյան այլ վայրերի հետ⁵⁵։

XVIII դարի 60-ական թվականներին Մոսկվայի երեք մետաքսագործական ֆաբրիկաներ պատկանում էին հայերին, իսկ երկուսում էլ հայերը հանգես էին գալիս որպես բաժնետերեր⁵⁶։

Մոսկվայի հայ գաղութի դասակարգային կազմը և շերտավորումը բավական խայտաբղետ էր։ Մեծահարուստ վաճառականների կողքին ապրում էին մանր խանութպաններ, արհեստավորներ, գործակատարներ և այլ զբաղմունքի տեր մարդիկ։

Բավական թվով հայեր տեղափոխվեցին Մոսկվա նաև վրաց Վախթանգ VI թագավորի հետ միասին, երբ վերջինս ստիպված եղավ թողնել Վրաստանը։ Նրանք բնակություն հաստատեցին ներկայիս Մեծ և Փոքր վրացական անունը կրող փողոցների շրջակայքում։ Վախթանգի հետ տեղափոխված հայերի թվում կային ազնվականներ, պալատական պաշտոնյաներ և այլն։

Մոսկվայի հայ բնակչության մեծաթիվ լինելու մասին խոսում է այն լիաստը, որ դեռևս XVII դարում Պրեսնյայում կառուցվում է հայկական առաջին եկեղեցին՝ ս. Աստվածածինը⁵⁷։ Հետագայում, XVIII դարի 70-ական թվականներին, Մոսկվայում կառուցվում է երկրորդ հայկական եկեղեցին՝ ս. Խաչը։ Լազարյանները մեծ ջանք թափեցին այդ եկեղեցին կառուցելու թույլտվություն ստանալու համար, որովհետև 1742 թ. հունվարի 16-ի կայսերական հրամանագրով հայերին արգելվում էր եկեղեցիներ կառուցել։ Մի դարաշրջանում, երբ կրոնական դավանաբն էր համարվում ազգության գլխավոր հատկանիշը, եկեղեցիների կառուցումը իրոք որ խոշոր նշանակություն ունեցող իրադարձություն էր և վկայություն՝ բավական պատկառելի թիվ կազմող հայ բնակչության առկայության։ Հայ բնակչության ստվարությունը անհրաժեշտություն էր ստեղծում ունենալու նաև սեփական դպրոց։ Այդ ձգտումը ուժեղանում է հատկապես XVIII դարի երկրորդ կեսին, երբ ազատագրական շարժման նոր վերելքը բորբոքել էր ազգային ղգացումները։ 1776 թ. Մոսկվայի հայ հասարակությունը ռուսահայ թեմի առաջնորդ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանի միջոցով դիմում է Սիմեոն կաթողիկոսին, խնդրելով ժամանակավորապես իրենց մոտ գտնվող Վարդան վարդապետին թողնել

⁵⁴ Տե՛ս «Сборник актов...», ч. III, էջ 129։

⁵⁵ Տե՛ս А. Семенов, Изучение исторических сведений о русской внешней торговле и промышленности, том I, СПб., 1859, էջ 173։

⁵⁶ Տե՛ս Любомиров, Очерки по истории русской промышленности, М., 1947, էջ 578։

⁵⁷ Տե՛ս ЦГАДА, ф. 1252, оп. I, д. 386։

Մոսկվայում, որպեսզի մայրենի լեզու ուսուցանի մատաղ սերնդին: Դեռևս դրանից առաջ, այդ նույն նպատակով, Լազարյաններն էին դիմել Սիմեոն կաթողիկոսին, և վերջինս խոստացել էր մի ուսյալ հոգևորական ուղարկել Մոսկվա: Հիշյալ դիմումներից երևում է, որ Մոսկվայի հայերն այդ ժամանակ քահանա ևս չեն ունեցել: Հարգելով Մոսկվայի հայերի կրկնակի դիմումը, Սիմեոն կաթողիկոսը թույլատրում է Վարդան վարդապետին տասը տարով մնալ Մոսկվայում:

1788 թ., Պետերբուրգի հայկական տպարանի հիմնադիր Գրիգոր Խալաթյանի մահից հետո, երբ դրվեց տպարանը Պետերբուրգից մի այլ հայաբնակ վայր տեղափոխելու հարցը, Հովակիմ Լազարյանը ցանկություն հայտնեց տպարանը փոխադրել Մոսկվա և այնտեղ հիմնել ուսումնարան, քանի որ առավել նպատակահարմար էր համարում հայկական մեծ դպրոց ստեղծել Ռուսաստանի մայրաքաղաքում:

Վերոհիշյալ հանգամանքով բացահայտվում են Մոսկվայի հայկական զաղթօջախի կոլտուր-մշակութային ձգտումները, ինչպես և այն առաջատար դերը, որ կոչված էր խաղալու Մոսկվան ոչ միայն Ռուսաստանի հայկական պաղթավայրերի, այլև առհասարակ հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքում:

5. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ ԳԱՂԹՕՋԱՆԸ

XVIII դարի սեմին նեալի ամերին հիմնադրված Սանկտ-Պետերբուրգ մայրաքաղաքը կոչված էր նշանակալից դեր խաղալու ռուսական կայսրության քաղաքական ու տնտեսական կյանքում: Ռուսական նոր մայրաքաղաքը դեպի իրեն ձգեց մեծ թվով հայ և այլազգի վաճառականներ, արդյունաբերողներ և արհեստավորներ, որոնք տնտեսական շահերով սերտորեն կապված էին Ռուսաստանի հետ:

Քաղաքի հիմնադրման առաջին իսկ տարիներին Պետերբուրգում բնակություն են հաստատում հայ վաճառականներ, որոնք այստեղ ստեղծում են իրենց առևտրական գրասենյակները և առևտուր կատարում եվրոպական երկրների հետ: Հայ վաճառականների հայտնվելը Պետերբուրգում մեծապես առնչվում է Արխանգելսկի վրայով դեպի Եվրոպա տանող առևտրական նախկին մայրուղու նշանակության անկման և Բալթիկ ծովի վրայով կատարվող տարանցիկ առևտրի անընդմեջ զարգացման հետ:

Արդեն 1726 թ. ռուս-եվրոպական առևտրի 90 տոկոսը կատարվում էր Պետերբուրգի վրայով: Պետերբուրգը դարձավ նաև տարանցիկ առևտրի նշանավոր կայաններից մեկը: Այսպես, Աստրախանի և Պետերբուրգի վրայով Եվրոպա առաքվող արևելյան ապարանքների արժեքը 1733—1748 թթ. կազմել է 2.749659 ռուբլի, ընդ որում դրա մոտ 80 տոկոսը՝ 2.207883 ռուբլի արժեքումարով կատարվում էր հայ վաճառականների ձեռքով⁵⁸: Բավական մեծ էր նաև հայ վաճառականների դերը Եվրոպայից Ռուսաստանի վրայով դեպի Իրան կատարվող միջնորդ առևտրում:

Ռուսական նոր մայրաքաղաքի հետզհետե աճող դերի հետ մեկտեղ աճում

⁵⁸ Տե՛ս А. Юхт, Восточная торговля России в 30—40-х гг., XVIII в. и роль в ней армянских купцов, «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. գիտ.) 1956, № 8, էջ 60: